

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 8

МОСКАЛЕНКО В.Г., доцент,
кандидат історичних наук
ПУСТОМІТЕНКО О.Д.,
студентка I курсу
історичного факультету КДПУ

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА МАЗЕПИ

У різні періоди історії України меценатська діяльність відзначалася своїми характерними особливостями. Значний її розвиток припадає на епоху Козаччини – Гетьманщини. Вагомий внесок в духовно-культурну спадщину вніс гетьман Іван Мазепа (1687 - 1708). Вивчення цієї проблеми набуває особливої актуальності у зв'язку із загальним переосмисленням історії діяльності гетьманів, поверненням до наукового обігу замовчуваних раніше тем. До життя та державної діяльності І.Мазепа зверталися ряд дослідників, які в своїх наукових працях висвітлювали різносторонні аспекти в період його гетьманування, але меценатська діяльність висвітлена, на нашу думку, недостатньо [1]. До «біографічного реквізиту» гетьмана Мазепа, як правило, відносять його високу освіченість, знання іноземних мов та казкову заможність. Не можна оминати і ту обставину, що свої багатства гетьман щедро дарував на розбудову церкви та культурних установ. Його меценатство в царині церковної архітектури породило цілий напрям у стилі, що зветься мазепинським або козацьким барокко.

Актуальність звернення до вивчення та узагальнення відомостей про І.Мазепу як особистості, та мецената зумовила вибір теми «Меценатська діяльність Івана Мазепа»

Предметом дослідження є особистісні риси та меценатська діяльність гетьмана І.Мазепа.

Метою дослідження є аналіз становлення особистості І.Мазепа та його меценатська діяльність. Досягнення цієї мети реалізується через постановку більш конкретних завдань, а саме: визначити та описати основні напрямки культурницької та меценатської діяльності І.Мазепа.

Особі Івана Мазепа і роль, відведена йому в історії, вже три століття одержує взаємовиключні оцінки. В 1860 р. М.Костомаров писав, що образ І.Мазепа «ще чекає на неупере-

джену історію, що змальовувала б його не під впливом погляду, припустимого першій половині XVIII ст.» [15, с.131]. Затаврована свого часу, дана історична постать вимагає об'єктивного вивчення. Період XVIII ст. в історії України ставить перед дослідниками низку проблем, які охоплюють різні ділянки українського національного життя – політичну, економічну, суспільну, військову, церковну, культурну, духовну.

Всі вони важливі для історичної науки і проблеми Мазепинської доби більшого чи меншого масштабу – цікаві для її дослідників. Але треба визнати, що й сама людина, означена ім'ям Іван Мазепа, чи не найзагадковіша в усій нашій історії.

Меценатство гетьмана Івана Мазепи – це тема надзвичайно широка й різноманітна. Розповіді про меценатство гетьмана – це значить зробити огляд розвитку мистецтва і культури на Україні кінця XVII – початку XVIII ст. Це період українського або «мазепинського» барокко, де помітна роль гетьмана чи то безпосередніми фундаціями, чи організаційними засобами, чи нарешті його духом, що творить зміст і стиль доби.

Цей благородний і шляхетний вплив помітно у всіх ділянках української духовної і матеріальної культури, як література, театр, музика, наука, освіта, виховання, будівництво, архітектура, усі пластичні мистецтва, друкарство, промисли та їх спеціальні галузі: вибір паперу, скла, ткацтво, музеєзнавство.

Щоправда, багато матеріальних пам'яток та самих звісток про них безповоротно загинуло. Збираючи по крихтам, протягом багатьох років, поодинокі звістки, факти і документи про Івана Мазепу, досліджуючи самі матеріальні пам'ятки та їх систематизуючи, українські дослідники були здивовані тою колосальною роллю І.Мазепи, яка позначилася в цілому комплексі творчості, і яку ми можемо з гордістю окреслити, як культуру оригінальну і своєрідну .

Меценатство І. Мазепи – це не примха магната, не бажання здобути собі славу і популярність. І. Мазепа - типовий представник української освіченості, культурного процесу, культурних переживань. Меценатство Мазепи – це внутрішня потреба культурної людини, це концентрація відповідного оточення. Він задавав тон у благодійництві для всієї старшини, подавав їй приклад, надихав на добродійництво. Це було

нормою, невід'ємним атрибутом діяльності людей, що належали до національної еліти.

До найважливіших напрямків культурницької діяльності гетьмана належала діяльність у сфері архітектури і будівництва. Коли дослідники торкаються цієї теми, то насамперед згадують про надання коштів на будівництво церков. Але гетьман дбав і про інші види будівництва – цивільного і спеціального військового.

Боротьбу за доступ до Чорного й Азовського моря не можна вважати виключно російської експансією. Доступ до моря, ще з часів Київської Русі, був постійною завітною мрією провідних українських верств.

Гетьман І. Мазепа добре розумів значення виходу до моря для Української козацької держави, тому розпочав акцію з розбудови кораблебудування та фортифікації Причорномор'я. Відомо, що Мазепа фінансував будівництво 10 кораблів на Запоріжжі.

Серед козацької старшини були свої фахівці військової інженерії. Мазепа найбільш укріплював фортечні споруди над Азовським морем.

Це робилось звичайно потайки, тому й не збереглись про це діяльність відповідні документи.

Найбільшою фортифікаційною спорудою, що має вартість архітектурної пам'ятки, була розбудова оборонних мурів Києво-Печерській Лаври. Будову розпочато 1690 р. у вигляді величезного муру, прямокутної форми, довжиною кілометр, з брамами і вежами, що відбивали стилістичні риси українського бароко.

З інших цивільних будов фундації І.Мазепи – величезний замок в Батурині, будинок в Чернігові і ґрунтовна перебудова Київської академії. Про замок в Батурині досі не зібрано відомостей. Він був варварськи пограбований і спалений в 1709 р. [24, с.135].

Будинок Київської академії реставровано коштом гетьмана 1704 р. Замість одноповерхової будови постала велика двоповерхова споруда з подвійними парними вікнами двох вищих поверхів, з бароковими фронтонами і типовим дахом. Це була справді велична будова, що гідно репрезентувала українську науку і культуру на Сході Європи. Велика кількість храмів, фондіваних гетьманом І. Мазепою, свідчить про грандіозне будів-

ництво, що стояло на дуже високому технічному і мистецькому рівні. На той час було створено особливий, оригінальний тип будов, своєрідні технічні засоби, самобутні, архітектурні форми, деталі і прикраси, що відображали національний стиль. Тому навіть у світової літературі мистецтво тієї доби дістало назву українського чи козацького барокко.

Досить сказати, що І.Мазепа побудував 4 нові величезні церкви, розбудував 5 інших величавих будов старокняжої доби і закінчив будівництво 3 церков, розпочатих його попередниками [24, с.145]. Всі ці храми будувалися протягом 1690-1706 рр. Величезні церкви – Миколаївська, Печерська і Братська на Подолі в Києві належали до типу будов, де в більшій мірі відбилися впливи західноєвропейської архітектури базилікального типу. Але і тут помітна стара традиція української церкви. Ось незначний перелік найголовніших споруд, побудованих за часів І.Мазепа.

Миколаївська соборна церква на Печерську побудована в 1690-1696 рр. українським архітектором Й.Старченком. Будова виведена в монументальних формах, вражала гармонією окремих частин та архітектурних мас, з рухом прямих ліній, що стремлять в гору, в просторінь. Церква мала 5 бань, з яких 2 передні були на двох могутніх вежах при вході. Храм стояв на відкритій площі, і був символом української незалежності. Російська влада здерла з фронтона у церкв – герб Мазепа.

Братська, Богоявленська церква на Подолі в Києві служила храмом для студентів академії. Вона була побудована в 1690-1693 рр., на місці давньої дерев'яної церкви часів гетьмана Сагайдачного. Будова подібна до Миколаївської церкви.

Церква Всіх Святих над Економічною брамою Печерської Лаври незвичайно цінна тим, що має найбільш оригінальний тип українських будов, який не знали архітектори інших народів. Це центральна будова в формі грецького рівнораменного хреста з 5 банями. Церква була побудована в 1696-1698 рр.

З будов, які лише дотувалися коштами І.Мазепа, згадується соборна церква Агарського монастиря біля Лубен, розпочата гетьманом Самойловичем у 1684-1687 рр. і закінчена І.Мазепою у 1688 році.

Також І.Мазепа закінчив будівництво великої церкви Спаса-Лубенського Агарського монастиря, а в Чернігові фінансував будівництво Колегії і дзвіницю Борисо-Глібської церкви [27, с.142].

Соборна кафедра в Києві, найкраща і найбільша будова старокняжої доби, закладена князем Ярославом Мудрим в 1017 р. при реставрації І.Мазепою 1697 р., значно змінила свій зовнішній вигляд і розміри.

Михайлівський Золотоверхій монастир у Києві – це друга найвизначніша будова старокняжої доби, яка була реставрована І.Мазепою. Замість трьох вона стала семі банями в стилі мазепинського бароко.

Головна, соборна церква Успіня Богородиці Києво-Печерської Лаври – це третя найцінніша пам'ятка Києва XI ст. Коштом І.Мазепа була розбудована в 1695-1696 рр.

Троїцька церква над головною брамою Лаври закладена в 1106 році, була подібна до церкви над славною «Золотою брамою» в Києві. Реставрована І.Мазепою в 1698 р., вона дістала високу барокову баню, дві менші бані з боків та широкий фронтон посередині.

Таким чином, нараховані не менш 20 величавих будов фондіваних і розбудованих гетьманом І.Мазепою за 1687-1708 роки, тобто припадає одна велика будова на кожний рік гетьманування Івана Мазепа!

Великий внесок І.Мазепа зробив у розвиток театрального та музичного мистецтва. **Театр** у формі шкільної та історичної драми, інтермедії, вертепу був так тісно зв'язаний із школою вищого типу, якою була Київська Академія, що меценатство Мазепа тут безсумнівне. В той час шкільна драма не тільки набирає літературної вартості, але приходять народний елемент. Це видно в популярній драмі «Комедія на Різдво Христове» Дмитра Туптала зі сценою пастухів та ін. Новий тип «трагікомедії» виявляється у творі «Владимир», автором якої був професор поетики у Київській Академії Феофан Прокопович. Вона була вперше поставлена в Академії з липня 1705р. і присвячена «добродію і ктитору» гетьману Івану Мазепі [27, с.140].

Відповідаючи духові часу та смаку самого Івана Мазепа, провідною думкою драми була боротьба наступу та освіченості з

застоем і темнотою. Самі вистави улаштовувалися, з боку сценічного уміння і обстанови, досить пишно і виставно: з мистецькими декораціями, одягом, реквізитом і навіть складними театральними ефектами. Наскільки ці декорації і реквізити могли бути на технічній мистецькій висоті, свідчать академічні «Тезиси», що виготовлялися з нагоди святочних диспутів в Академії. Крім самої програми диспутів, на «тезисах» уміщалися цілі літературні твори, присвячені визначним особам і передовсім гетьманові І.Мазепі.

Ці «тезиси» належали визначним українським граверам І.Мирському, І.Мигурі, Д.Гаятовському та ін.. Відбитки з «тезисів», що їх виконували граверським способом, заздалегідь вивішувалися, як плакати на брамі Братської (Академічної) церкви, на мурах Академії і роздавалися визначним гостям. Оце розвішування тезисів (великого розміру аркушів) є одним з найраніших прикладів появи плакату не тільки для України, але і для цілої Європи. Ці твори граверської умілості визначаються великою мистецькою вартістю.

Музика та пісні ще в більшій мірі розвивалися на ґрунті народного фольклору і тому мали велике виховне значення та охоплювали усі верстви людності. Сам І. Мазепа був музикою, чудово грав на улюбленому козацькому інструменті бандурі та співав козацькі думи і поміж ними власний твір «Ой, горе тій чайці». Наскільки розвинулася тоді українська музика та музична творчість, свідчить «Реєстр нотових тетрадей» Братського хору у Львові з 1697 р., на що вказує «партерний» репертуар хору, який налічує 267 творів численних українських композиторів доби І. Мазепи.

Підтримував гетьман І. Мазепа науку, освіту та книгодрукарство.

Наука, що була пов'язана з шкільництвом, користувалася найбільшою підтримкою гетьмана, про що свідчить фінансування І. Мазепи на будівництво Київської Академії, яка була центром науки й освіти. Як відомо, розквіт Академії припадає на добу І. Мазепи, коли в перших роках XVIII ст. кількість студентів доходила до 2000 та складалась дійсно з всіх верств людності, від синів гетьманів, шляхти і міщанства до звичайних козаків. В академії, подібно до інших високих шкіл Західної Європи,

учили всім наукам, які тоді були відомі. Крім дисциплін чисто релігійних і філософських, вивчали чужі мови, а також природознавчі науки, математику, астрономію, будівництво, малярство і зокрема граверство. Усі поважні релігійні, полемічні, філософські трактати, підручники математики, природознавства, медицини, архітектури, військової справи, фортифікації, виховання, красномовства, філософії, мовознавства, поетики, лексикони і словники, що були відомі в рукописах і друкованих книжках на цілому просторі Східної Європи – походили з України або були зв'язані з Київською Академією чи взагалі українською вченістю. Ось деякі з них.

Підручник «Арифметика» перших років XVIII ст., де були всі математичні науки, як нижча так і вища математика, геометрія, землемерство й астрономія, був написаний учнем київської академії Магницьким, а ілюстрований українським гравером М.Тарновським. Підручник гарматної справи, видання кінця XVII ст. ілюстрував київський гравер Леонтій Тарасович. Популярний в Україні підручник медицини «Анатомія» 1774 р. А.Крупницького був також з гравюрами українського гравера з Почаєва А. Гочемського. В період гетьманування І.Мазепи були такі добрі свої лікарі, що їх масово виписували до Московщини, поруч з іншими фахівцями: педагогами, архітекторами, митцями, та іншими культурними діячами. Початкові знання лікарі здобували в Київській Академії та ін колегіях, потім удосконалювали свої знання за кордоном. Якраз у добу Мазепи значно збільшується кількість українських студентів по закордонних школах, про це свідчать матеріали, зібрані Б. Крупицьким, І.Борщакон, Є.Онацьким та ін.[2, с.24].

Українські вчені нерідко здобували свою освіту в кількох закордонних університетах . Наприклад, Феофан Прокопович закінчив академію св. Атанасія в Римі та університет в Кенігсбергу [2, с.18].

В галузі історичної науки доба Мазепи відома цінними творами, що звичайно називаються козацькими літописами. За шкільні підручники служили «Кройника» Т.Сафоновича 1672 р., «Синопис» І. Гензеля 1674 р і «Літопису» А. Бобалинського 1699 р., «Літопис Самовидця» 1702 р Федора Кандиби, «Дійствія» Г.Грабянки. Найбільшу літературну і джерельну вартість

має «Сказаніє о війні козацькій» С. Величка - писаря генеральної військової Канцелярії. Вона відзначається особливим патріотизмом, в котрій він називає Україну «Маткою нашою, милою отчизною». Об'єднуючою назвою усіх «козацьких земель» остаточно стає «Україна».

В козацьку добу більша частина українського населення була грамотною. Для цього при кожній парафії, монастирях, на хуторах існували школи. Розуміючи значення шкільництва, І.Мазепа особливо дбав про найважливіше огнище освіти – Академію в Києві. Її заходами Академія була зреформована на зразок західна європейських вищих шкіл. Починаючи з 80-х років XVII ст., були заведенні найстарші класи філософії і богослові. Це підвищення наукового рівня та обсадження кращими професорами, що удосконалювали свої знання закордоном, завершилося в 1700 р., коли Київська Колегія стала офіційно називатися Академією»[2, с.28].

За І.Мазепи до Академії вступали із за кордону: вчилися румуни, болгары, серби, навіть греки, араби, та інші народності.

Другим визначним науковим, освітнім і шкільним осередком був на Гетьманщині – Чернігів. За підтримкою І. Мазепи і старанням Лазаря Барановича в 1689 році була закладена школа спочатку в Новгороді-Сіверському, а в 1700 р. перенесена до Чернігова і там розбудована, як школа вищого типу. Чернігівській «Колегіум», з дружиною, об'єднував визначний гурт вчених: Лазар Баранович, Іван Максимович, Семен Ялинський. Про заложення чернігівської колегії І. Мазепою свідчить спеціальне видання «Зеруано от писання божественного», відоме в Чернігові в 1705 році й презентував гетьманові від чернігівської колегії [2, с.17].

Важливо відмітити, що освіта в Україні йшла в парі з вихованням. Їй присвячувалось багато уваги: оформлення духовного життя молоді, практики поведження серед громадян, в родині, поміж ріднею, подружнього життя і т. д.

Для цього склалися і видавалися спеціальні книжки, пізнаючи образки з «притчами», і «казками», і «сміховинками». Прикладом може служити знаменита книжка світського характеру «Ітіна Ієрополітика, або філософія нравучительна» 1712 з 62 ілюстраціями гравера Никодима Зубрицького, що працював над нею ще за доби Мазепи.

«Ітика» чи «Етика» була в свій час дуже популярна і видана в численних передруках в Петербурзі, Львові, Москві, Відні.

Знання чужих мов, що було підставою освіти і науки – це окрема цікава сторінка. Знання мов І. Мазепою було дороговказом для інших. Не було рідкістю, коли український старшина знав крім латинської мови ще дві чи три інші, як німецька, французька, італійська. В самій київській Академії вчили мови: латинську, грецьку, німецьку, а з першої половини XVIII ст. французьку. Тому українців особливо використовували, як перекладачів, дипломатів, редакторів і коректорів.

В добу Мазепи друкарство на Україні досягло найвищого розвитку. Уміння друкарської справи ведеться з Печерської Лаври в Києві, що на той час вважалось найкращою друкарнею цілого слов'янського світу і цілої Східної Європи [25, с.45].

Книги і колекціонерство було улюбленим заняттям І.Мазепи. Французький дипломат Жан Балюз, що відвідав Івана Мазепу в Батурині в кінці 1704 року, писав: «Володар Мазепа показував свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книги» [12, с.34].

Що Мазепа любив книжки та ще і дуже рідкісні, свідчить історична звітка, що в бібліотеці гетьмана була незвичайно цінна рукописна книга «Пересопницька» Євангелія 1556-1561 років.

Вона опинилася в І. Мазепи в 1701р., а згодом гетьман подарував її кафедральній церкві в Переяславі, звідки вона перейшла до духовної семінарії в Полтаві.

У 1704 р. Іван Мазепа подарував розкішне видання Євангелії кінця XVII ст. Верхратському монастирю. Про це свідчить надпис козацьким скорописом «В обозі Ясновельможного Єго Милості Пана Гетьмана Іонна Мазепи» з зазначенням 1704 року [18, с.23].

Меценатство Мазепи сягало не тільки на цілу Україну, але далеко поза її межами, дбаючи про політичні зв'язки Заходу і Сходу. Прикладом може служити фінансування гетьманом І.Мазепою Євангелії арабською мовою, друкованою в Сирії в 1708 році, про що свідчить передмова Євангелії з присвяченою гетьманові та гравюра з його гербом. Меценатство Івана Мазепи

сягало до Палестини, Антіохії, Олександрії, грецького Атону і Царгороду. Цей гарний звичай дарувати цінні і дорогі книги, свідчить, що Мазепа був особливим бібліофілом і знавцем граверства.

Перша половина XVIII ст. в історії гетьманської держави на Лівобережжі знаменує найвищий розквіт діяльності нової української еліти, до якої належала передусім генеральна та полкова старшина. Її державотворчі змагання визначили хід української історії XVIII ст., а смаки й уподобання забезпечили «золоту добу» українського барокового мистецтва. Органічною складовою багатогранної діяльності української еліти було те, що ми нині звично називаємо меценатством.

Культурницька діяльність І.Мазепи мала кілька головних напрямків, кожен з яких заслуговує на окрему увагу. А до найважливіших належить діяльність у сфері архітектури.

За часів Гетьманщини в архітектурі виділилися два провідні напрями, які умовно можна назвати державним або гетьманським, і громадським або парафіяльним. Найяскравішими зразками таких споруд є Військово-Микільський собор у Києві, Агарський монастир на Полтавщині та Христо-Воздвиженський монастир у Полтаві.

В роки гетьманування І. Мазепи були розвинуті різні галузі мистецтва та виробництва. Але найбільшою підтримкою гетьмана користувалася наука, про що свідчить фінансування І.Мазепи на будівництво Київської Академії, розквіт якої припадає саме на добу діяльності І.Мазепи. Друкарство на Україні в ті часи доходить до найвищого ступеня розвитку: українські видання відігравали величезну роль не тільки на сході Європи, а й в інших частинах Європи.

Музика і пісня розвивались на ґрунті народного фольклору і мали велике виховне значення та охоплювали всі верстви населення.

З самого початку свого гетьманування І.Мазепа виявив себе як великий покровитель національної культури, мистецтва, науки, православної церкви.

Список джерел та літератури

- Мицик Ю.А. Іван Мазепа. - К., 2007. - 72 с.; Чухліб Т.В. Мазепинська Україна між російською та шведськими коронами — дилема вибору протекції // Український історичний журнал. - 2009. - №2. - С.16-39; М.З. Бердута, В.І. Бутенко, О.М. Солошенко. Історичні постаті. Гетьмани України. - Х.: Вид.група "Основа", 2004. - 69-82 с.; Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Стаття п'ятнадцята: Фінансова, господарська політика // Історія в школах України. - 2010. - №4. - С. 42-46; Черняхівська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепа // Історичний календар. - 2002. - С. 345-356; Ступак Ф.Я. Добродійна діяльність гетьмана Івана Мазепа // Український історичний журнал. - 2005. - №1. - С. 138.
- Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа. - К., 1991. - 324 с.
- Біда К. Союз гетьмана Івана Мазепа з Карлом XII. - Торонто, 1970. - 350 с.
- Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Щаблі кар'єри // Історичні постаті України. - О., 1993. - С.196-306.
- Бойко О.Д. Історія України. - К., 2002. - 656 с.
- Вінтоняк О. Анатема на Гетьмана Мазепу. - К., 1991. - 543 с.
- Велика історія України. - К.: Глобус, 1993. - 306 с.
- Горбач О. Універсал гетьмана Івана Мазепа з 10.XII.1700 р.// Український історик. - 1987. - № 1-4. - С.67-69.
- Донцов Д. Гетьман Мазепа в західноєвропейській літературі. - К., 1994. - 248 с.
0. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини XVII - XVIII ст. // Український історичний журнал. - 1997. - № 7. - С.49-56.
1. Залеский Г. Іван Мазепа. - К., 1995. - 286 с.
2. Історія та культура // Пам'ятники України. - Науковий часопис. - 2003. - № 3.
3. Іван Мазепа: Худож.-док. кн.: Для серед. і ст. шк. віку [Упоряд. і передм. В.О.Шевчука]. - К.: Веселка, 1992. - 132 с.
4. Іван Мазепа і Москва. - К.: Рада, 1994. - 174 с.
5. Ковалевська О. Постать Івана Мазепа в художній літературі XVII - XX ст. // Історія України. - 2001. - №27. - С.39-43.
6. Костомаров Н.И. Мазепа. - М.: Республіка, 1992. - 335 с.
7. Літопис Самовидця. - К.: Наукова думка, 1971. - 205 с.
8. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М.Грушевського. Вступ // Український історик. - 1984. - №1-4. - С.111-122.
9. Маланюк Є. Ясновельможний Пан Мазепа - тело і постать. - К., 1994.

20. Мордовцев Д. Царь и Гетьман. – К., 1995. – 673 с.
21. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа – державний діяч, козацький провідник // Історичний календар і науково-популярний альманах. – К., 1998. – №5. – С.18-25.
22. Неврелий М. Невідомий портрет і грамота Мазепи // Самостійна Україна. – 1998. – №5. – С.16-19.
23. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. – 1989. – №4. – С.5-16.
24. Павленко С.О. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. – 1994. – №3. – С.21-26.
25. Павленко С.О. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – 246 с.
26. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998.
27. Старицький М. Молодість Мазепи. – К., 1997.
28. Ступак Ф.Я. Добродійна діяльність гетьмана І.Мазепи // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.138-148.
29. Яковлева Т.П. Мазепа - гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. – №4. – С.20-31.